

LÁNYI GUSZTÁV

A politikatudomány diszkurzív fordulata – pszichológia nélkül?

Szabó Márton tanulmánya a hazai politológia ígéretes, új utakat nyitó próbálkozásai közé tartozik: egyrészt megtöri a hagyományos, azaz a szubsztanciális és esszencialista politikatudományi paradigmát, másfelől mintegy felfedezi a „politizáló embert”. Ez a sajátos fordulat pedig nem másban érhető tetten, mint a *politikai diskurzus* jelenségvilágának középpontba állításában, abban, hogy a politikatudomány fő irányát képező intézményi-szervezeti, jogi-államtudományi és történeti-eszmetörténeti-filozófiai elemzést felváltja vagy (szelídebben) kiegészíti a politika „szövegtestének” elemzésével.

A hazai politikatudományban ez a fajta látásmód és elemzési pozíció valóban újnak számít, hiszen nálunk inkább a „nagy” és szubsztanciális-esszenciális politikai elemzéseknek van hagyománya, s nehezen mozdul el a politikacsináló „ember” világa felé.

Szabó Márton tanulmánya – és korábbi írásai is (Szabó 1993, 1994, 1994a) – viszont azt mutatják: a hazai politológia is kezdi felfedezni az „embert”.

Az „embert” persze sokféle módon és több tudomány segítségével lehet vizsgálni – Szabó Márton azonban szerencsés módon az úgynevezett *interdiszciplinaritás* terén sem követi a (főlölesleges) hagyományokat. Tehát nem bonyolódik a *tudományközi együttműködés* rendszertani vagy tudományelméleti-metodológiai eszmefuttatásaiba, csak jelzi ezeket a perspektívákat, de úgy is fogalmazhatok: felkínálja a kapcsolódás lehetőségét. Ilyen kapcsolódási lehetőséget látok a pszichológia irányába is – ám ezt Szabó Márton nem teszi explicitté. Hozzászólásomban viszont éppen arra szeretném felhívni a figyelmet, hogy a politológiai diskurzus-elemzés Szabó Márton által felvonultatott rendszere szinte a pszichológia után „kiált”.

I.

Magam tehát úgy látom, hogy Szabó Márton tanulmánya a hazai politológia „diszkurzív fordulatának” jelentős megmutatkozása, s ez a fordulat újabb lehetőséget kínál(hat) számunkra, hogy a politológia magyarországi intézményesülésében helyet keressünk a „pszichológiai fordulatnak” is. Ez a párhuzam egyébként – Szabó Márton értékes tanulmányától függetlenül is – tudománytörténeti evidencián nyugszik: Harold D. Lasswell a politikai szemantika és a politikai pszichológia közös „alapító atyja” (a politikai szemantika alapító műve: Lasswell 1971, a politikai pszichológia alapító műve: Lasswell 1960. – A politikai szemantikához lásd még: Lasswell–Blumenstock 1939; Lasswell 1965). Mindazonáltal a közös „alapító atya” tiszteletreméltó tudománytörténeti múltja valójában nem elég, ha teljes mélységében szeretnénk megérteni azt a „diszkurzív fordulatot”, amely Szabó Márton tanulmánya háttérében is meghúzódik. Arról van ugyanis szó, hogy a „diszkurzív fordulat” nem pusztán a nyelv és a lélek vizsgálatát jelenti a politika területén is – noha természetesen ezt is jelenti –, hanem egyfelől a viselkedéstudományi paradigma sajátos redukciójának eredményeként a „politikai ember” magatartása került(t) a politológia horizontjára is, másfelől és még inkább azonban a „diszkurzív fordulat” *metaelméleti* összefüggéseit is érdemes észrevennünk.

(*Viselkedéstudományi redukció és a fenomenológia*) A viselkedéstudományi redukció ügye a kevésbé talányos oldala a diszkurzív és a pszichológiai elemzés közös alapjainak: közismert módon a pozitívizmus (lenne) az a keret, gondolkodási minta, amely itt rendelkezésünkre állhat(na). Szabó Márton tanulmánya azért is figyelemre méltó, mert ő a viselkedéstudományi redukciót nem a hagyományos pozitívizmus perspektívájából hajtja végre. A politika diszkurzív világát a fenomenológiai paradigma felhasználásával mutatja be – nem mellesleg talán éppen ezért is olyan érzékletes a stílusa. Fogalomhasználata bizony egyáltalán nem „kemény”, miközben nagyon is pontos, következetes és árnyalt. Az olvasó mégsem egy „szcientikusan” száraz, mintegy a külső és „objektív” elemző észjárás működését figyelheti meg, amint éppen a fogalmak és kategóriák örleményeit ledarálja – sokkal inkább fenomenológiai háló fonása és kifeszítése metaforájával tudnám érzékeltetni Szabó Márton tanulmánya szellemi és nyelvi-fogalmi világának sajátosságait. Ennek a fenomenológiai diszkurzív univerzumnak azonban nem csak nyelvi és/vagy szövegteste van: a nyelv és a szöveg „lélek” is – a politikai diskurzus a „politikai lélek” teste is. Úgy látom, hogy Szabó Márton politológiai diskurzus-elemzése – az általa font és kifeszített fenomenológiai fogalmi háló – egyben nem más, mint a politikai magatartás „dramaturgiai”, vagyis etnometodológiai elemzésének lehetőségét is magában rejtő ígéretes kezdeményezés.

(*A diszkurzív fordulat politológiai és metaelméleti kérdései*) De mint említettem, a politológia „diszkurzív fordulatának” van *metaelméleti* oldala is. Ez így talán homályos kijelentésnek hat, de valójában meglehetősen közismert összefüggésekről – mondhatni empirikus (politikai) szocioló-

giai tényekről – is szó van. Szabó Márton is utal ezekre: arra például, hogy a modern (vagy inkább *posztmodern?*) polgári demokráciákban a rivalizáló nyilvános beszéd a politika meghatározó és konstitutív tényezője, ennek eredményeként megszűnik a rögzített, a határolt és jól átlátható állapot, azaz a politikai entitások (intézmények, szerepek és aktorok stb.) folyamatos és állandó (ön)definícióra szorulnak. Az is közismert politikai szociológiai tény, hogy a nyugati polgári demokráciák a kompetitív pártrendszer és a hatalommegosztás intézményrendszerét alakították ki, s ezekben a politikai döntések diszkurzív folyamatban születnek. Megemlíthetjük továbbá, hogy a „nagy ideológiák” (vagy a „nagy narratívák”) nimbusza is továtúnt, a *néppártosodás*, a politikai erők „középre-tartása” is azt jelzi, hogy a nagy ideológiai szembenállások és (mondhatni, „gyilkos”) gladiátorküzdelmek helyett a szimbólumok, a politikai szlogenek, szavak, stílusok – és persze ezeken keresztül is a személyiségek, a magatartások, a „lelkek” – versenye zajlik. Mindezek felerősítik a politikai kommunikáció és a politikai manipuláció lehetőségeit, azokat a technikákat – és azokat a szakértői tudáselemeket –, amelyek ezekkel élni tudnak.

(*A [politikai] lélek mint diskurzív és narratív*) A politológia „diskurzív fordulatának” *metaelméleti* háttérében mindazonáltal mégsem pusztán a politika diszkurzivitásának jelensége áll. Maga a diszkurzivitás ugyanis nem csak a politika világára szorítkozik: tág értelemben ez egyfajta egyetemes állapot, vagyis az esszenciálisan összetartott világ – és a szubsztanciális filozófiák, a klasszikus narrációk – válsága, érvényességük relativizálódása vagy éppen megszűnése. Maga a „lélek” sem más, mint diskurzív és/vagy narratívum (Bruner 1990; Harré–Gillett 1994; Harré 1997). Vagyis a „diskurzív fordulat” *metaelméleti* jelentésében nem más, mint az esszencializmussal szembeállított narratív modellek megkonstruálása: olyan felfogás vagy világlátás, amely a *stabil, biztos kiindulópontnak tekintett Én és a stabil tárgyakból álló világ helyett egy elbeszéléseink révén szociálisan megkonstruált világból és megkonstruált Énből indul ki* (Bruner 1985; Pléh 1996:271).

Tehát a politológia diszkurzív fordulata – az a paradigmaváltás, amit Szabó Márton tanulmánya is reprezentál – valóban új kihívásokra reagál: arra például, hogy van-e szubsztancia nélkül koherencia, az esszenciálisan összetartott világ helyett a szociálisan konstruált narratív modellek vajon mennyire teherbírók?

Kétségtelenül ezek a kérdések – és a mögöttük meghúzódó problémák – első pillanatban talán túl általánosoknak, *metaelméleti* elvontságokban lebegő éteri gondolatoknak tűnhetnek. Valójában azonban az itt röviden felidézett *metaelméleti* gondolatok súlya egyként ránehezedik a politológia és a pszichológia diszciplináris világára is – a Szabó Márton tanulmányában tetten érhető „diskurzív fordulat” ettől a *metaelméleti „súlytól”* (is) olyan jelentős. De abban a vonatkozásban is figyelemre méltó, hogy Szabó Márton gondolatai – a politika világának diszkurzív elemzése – nem a posztmodern kétértelműség vagy relativizálás világát mutatja. Ezen a szálon is kapcsolódást látok közte és azon pszichológiai felfogások között, amelyek ugyan tagadják az Én vagy a „lélek”

szubsztanciális mibenlétét, ám azt mondják: *koherenciára mégis szükségünk van* (Pléh 1996:273–277). Akik ezt mondják, azt is feltételezik, hogy az elbeszélésnek, a narratívumnak koherenciateremtő hatalma van (Bodor 1997; Dennett 1996). Daniel C. Dennett például azt gondolja, hogy az Én „*Narratív Gravitációs Központ*”, olyan hipotetikus konstrukció, amelyet milliányi (ön)attribúció és (ön)értelmezés határoz meg, ez a szövevény pedig az *élő test* (a „testvázlatnál” is lágyabb nem-esszencialista „mag”?) életrajzát alkotja (Dennett 1991:426–427). A narratívum tehát nem pusztá beszámoló a megtörtént eseményekről, mert az eseményekkel kapcsolatban felvett pszichológiai perspektívákat is magában rejtí. A történetek elbeszélésének talán legfontosabb oka ugyanis éppen az, hogy „értelmet adjunk” mindannak, amivel találkozunk, ami körülvesz bennünket. A pszichológia „diszkurzív fordulata” ezért olyan narratív metaelmélet perspektívájából látja a „lélek” működését, amely ugyan nem esszencialista, de mégsem tagadja a koherenciát, hanem azt mondja: *a szubsztanciális Én helyett belvilágunk koherenciáját is a történetmondás adja.*

Ezért a koherencia kommunikáció is: nemcsak gondolatok (propozíciók), hanem közlések koherenciájáról is beszélünk. Azaz a kommunikációnak

- *követhetőnek,*
- *másokkal összekapcsolhatóknak* kell lennie,
- *az összekapcsolhatóság kölcsönösségi feltevéseken alapul,*
- *ha pedig nem találunk összefüggést két megnyilatkozás között, akkor egy előhívott következtetéssel összekapcsoljuk őket: áthidalunk,*
- *mindehhez még belső koherenciára is szükségünk van, ettől vagyunk (vagy maradunk) folyamatosak, érezzük integritásunkat.*

Az *integratív Énbe* vetett hit, amely a klasszikus narrációk jellemzője volt, a „diszkurzív fordulat” után persze már nem lehetséges, ám ez korántsem jelenti azt, hogy szubjektum nélkül nincs koherencia. Pontosabban: a diszkurzív pszichológia szerint az Én, a tudat (szóval a „lélek”) nem kiindulópont, csak konstrukció – de *nem fikció: magunk által és magunk számára készített konstrukciók* ezek (Pléh 1996:275–277).

II.

Az eddig kifejtettek alapján is tehát azt mondhatjuk: a politikai valóság diszkurzivitása sem más, mint szociális konstrukció: a politika (is) metaforikus (Szabó 1994b), ennek értelmezéseiről és ezek kontextusairól lehet szó, de nem igazságtételeiről mint szubsztantív megállapításról. Többek között ezért is adekvát Szabó Márton tanulmányának módszertani szemlélete, a fenomenológiai látásmód: a (politikai) ember értelmezésének fenomenológiai megközelítése ugyanis nem a kauzális, hanem a *jelentésközpontú* modellt fogadja el.

A jelentésközpontú fenomenológia azonban nemcsak a nyelv és a „beszédtest”, hanem a diszkurzív lélek interpretálására is alkalmas – ha Sza-

bó Márton tanulmányát a politikai pszichológia szempontjából hasznosítani akarjuk, akkor ezt a (nem indokolatlan) kiterjesztést el kell végeznünk. Hozzászólásomban erre most természetesen nem vállalkozhatom, mindazonáltal jelzek néhány irányt, megfontolásra érdemes szempontot.

(*A fenomenológiai pszichológia*) Mindenekelőtt arra utalok, hogy a fenomenológiai pszichológia is a *szubjektív tapasztalásra* helyezi a hangsúlyt, azt igyekszik feltárni, hogy az egyénnek milyen elképzelése van a világról, s hogyan értelmezi az eseményeket, ezért keresi például a „természetes beállítódás” jellegzetességeit (Schütz 1984:104), vagy azt próbálja feltárni, hogy az emberek mi módon teremtenek maguk számára olyan áttekinthető társas és társadalmi helyzeteket, amelyekben lehetővé válik a „mindennapi élet” rendje, szokásai stb. (Berger–Luckmann 1984; Douglas 1984; Garfinkel 1967; Goffman 1981; Turner 1974).

Fenomenológiai nézőpontból például az utcai járókelő ember nem egyszerűen a különböző – zöld, sárga, piros stb. – jelzőingerekre reagáló *kondicionált organizmus*. Nem is csak a barátjához siető, tehát szépen strukturált „kognitív térkép” képzetével rendelkező, a városi labirintusban *tájékozott, célkövető, feladatmegoldó komputer*. Nem is a város „thalasszájában” el- vagy visszamerülő, ám hedonista (gyilkos és szexuális) vágyait fegyelmetten kontrolláló, mégis minden utcakereszteződésnél és közlekedési lámpánál az állandó veszélyektől szorongó *neurotikus lény*. Nem! Fenomenológiai nézőpontból az utcán közlekedő ember a „*járásvégzés*” *fenoménje*. Ez a „fenomén” pedig nem más, mint az utcán közlekedő emberek együttesének összehangolt teljesítménye: azon *rutinná vált szabályszerűségek együttese*, amelynek az az eredménye, hogy az emberek a városnak és az utcának nevezett „lehatárolt térben” nem ütköznek össze (Ryave és Schenkein 1984). Ha pedig „összeütköznek”, az sem összevisszaság – legfeljebb csak annak tűnik, ha nem: az a *baleset* –, mert nagyon is kötött dramaturgiája és rendje van: ez a *tüntetés*.

Az egyén fenomenológiájával foglalkozó pszichológia ezért nem fogadja el azt a gondolatot, hogy a viselkedést külső ingerek (behaviorizmus), vagy az információ észlelés és emlékezés általi feldolgozása (kognitív pszichológia), vagy a tudattalan késztetések (pszichoanalízis) vezérlik. A pszichológia feladata nem az – mondják a fenomenológiai pszichológusok –, hogy a viselkedés tárgyi leírását adja, hanem annak a szabályrendszernek a rekonstrukciója, melyet a személy viselkedése során és mások megértésekor követ. Módszertanába ezért helyezi vissza a „naiv szemléletet”: a „hétköznapi ember” által használt rendszer „lágymód” rekonstrukcióját gyakorolja a pszichológiai adatszerzésben, szemben a „kemény” és szigorú laboratóriumi (mindenekelőtt a behaviorista, de a mentalisztikus „fellazulás” ellenére a kognitív pszichológiára is jellemző) felfogással és technikákkal.

A politikai jelenségek vizsgálatában a fenomenológiai pszichológia alkalmazása szintén gyakori, mindazonáltal mégsem annyira elterjedt – és nem is annyira elfogadott –, mint akár a behaviorista, vagy még inkább a

kognitív nézőpont, amelyekkel összehasonlítva „tudományos” voltát szokták megkérdőjelezni (a szcientikus pszichológusok). És persze nem annyira elterjedt, mint az igazán népszerű, a laikus vagy a „művelt nagyközönség” köreiből is ismert pszichoanalízis. A fenomenológiai szemlélet ugyanis filozófiai alapjaiban valójában egyáltalán nem „hétköznapi”, sokkal inkább absztrakt és spekulatív, noha amerikanizálódott változatában a husserli és a heideggeri (németes) „fogalomköltészet” igencsak leereszkedett a spekulatív magasságokból.

Talán nem érdektelen tudománytörténeti adalék, hogy a magyarországi politikai pszichológia első (mondhatni „alapító”) megnyilatkozása, Dékány István (1932) *Politikai lélektana* a fenomenológiára alapozott mű, ám még az eredeti európai, tehát a német fenomenológiára hagyatkozott. Ugyanakkor érdekes és tanulságos módon - a szükséges spekulatív körök után és mellett - lényegében Dékány István is azt a konkrét jelenségvilág felé való fordulást hajtja végre, ami majd az amerikanizálódott fenomenológiában paradigmatiszta hatással valósul meg (például Howard Becker, Friedrich Baerwald és - leginkább - Alfred Schütz közvetítésével, munkásságában. Lásd: Wagner 1984).

A fenomenológiai nézőpont az etnometodológiában is jelen van - ezért arra szeretnék rámutatni, hogy Szabó Márton tanulmánya, az a fenomenológiai fogalmi háló, amit megszőtt és kifeszített a politikai valóság értelmezésére, egyben arra is alkalmas, hogy mintegy empirikus vizsgálódásokat is végezzünk konkrét politikai szereplőkkel.

Hiszen például

- a *politikai szerepek*: az idegen, az ellenség, az ellenfél és a szövetséges,

- a *téma*: azaz a határok megvonása, egyfelől a rend és a közügy mint közvetlen határkonstruáló elv, másfelől a titok és a minimálkonszezés mint közvetett határkonstruáló elv,

- a *stílus*: azaz a térszerűség/absztraktság (a kontextus alapján), a jelenidejűség/időtlenesség (a beszédhelyzet alapján) és a személyesség/személytelenség (a beszélők alapján) -

ezek a fogalmak a politikai diszkurzivitás fenomenológiáját úgy írják le, hogy egyben a *politikai magatartás etnometodológiai elemzésére is alkalmas keretet adnak*.

(Az etnometodológia mint politikai pszichológia) Az etnometodológia ugyanis azzal hozott új látásmódot a politikai magatartás elemzésében, hogy a politika világát a dramaturgiai metafora segítségével „értelmezi át”. Az etnometodológusok a hétköznapi tudást, rítusokat, szokásokat, szerepeket stb. vizsgálják - így „ereszkednek le” a kemény és strukturalista (makro)szociológiából a személyközi viszonyulások „lág” közepébe, a mikroszociológiához és a szociálpszichológiához. Persze nem elsősorban a politikai színpad dramaturgiájával foglalkoznak, az ő vizsgálódási terepük és tárgyuk mindenekelőtt a *mindennapi élet*, és Shakespeare nyomdokain lépdelve (de persze zengzetes királydrámák és mulatságos

vígjátékok helyett „száraz” tanulmányokat írva) azt vallják: „színház az egész világ”. Az „egész világnak” nyilván része a (zengzetes és mulatságos) politika is – az etnometodológiai nézőpont a *politikai színpad dramaturgiáját* vizsgálja: ezt nagyítja föl (és ki), helyezi mikroszkópjának lencséje alá, világítja át és értelmezi. Így például a politikai cselekvés dramaturgiai elemzése a politikai szerep publicitás-képének (az „arculatnak”, a „politikai imázsnak”) és a személyes szféra elválásának s egyben kölcsönös egymásba bonyolódásának folyamatait vizsgálja (Goffman 1981:553–555), feltárja azokat a szimbólumokat, rítusokat, amelyek a hivatásos politikai hatalom jelei (Latouche 1983), de éppen ezzel elemezheti a nem hivatásos, a civil hatalom rítusait, megnyilvánulásait is, például az utcai demonstrációk, tömegjelenségek dramaturgiáját (Hare 1980).

III.

Összefoglalva: Szabó Márton tanulmányát olyan inspiratív írásnak tartom, amely a politika diszkurzív értelmezésének kérdéseit feszegetve felvet(het)i a politikai magatartás „dramaturgiájának” pszichológiai elemzését is. Magam ezt a lehetőséget igen fontosnak vélem, mert úgy gondolom, hogy a *politológia* „*diszkurzív fordulata*” a *pszichológia* nélkül csak „*félfordulat*” marad.

Szabó Márton tanulmánya a politikai magatartás fenomenológiai eredetű elemzésének fogalmi hálózatát mutatja be. A politológiai *diskurzus-elemzés* egyszersmind „metaelméleti súlyú” tudományos kísérlet, amely a hazai politológia jelentős megújulási törekvéseihez kapcsolódik. Az elméleti háttér azonban nem a puszta spekulációk – vagy ezek banális emelkedett, netán publicisztikus „tudományoskodó” – világa felé nyitott, hanem a konkrét empirikus vizsgálatok irányába. Kiss Baláznak viszont igaza van: Szabó Márton tanulmánya akkor fogja betölteni serkentő szerepét a hazai politológiában, ha konkrét empirikus vizsgálatokra ihlet (Kiss 1997:146). Hozzászólásomban arra hívtam fel a figyelmet, hogy ez az empirikus folytatás – vagyis „alkalmazás” – leginkább a fenomenológiai pszichológia és az etnometodológia (tág értelemben pedig a politikai pszichológia) révén talán nem lenne érdektelen próbálkozás. A rivalizáló nyilvános politikai beszéd elemzésén keresztül ugyanis a politikai aktorok *kölcsönös jelentéskonstituáló* tevékenysége világítható át – a politikai *szerep*, a politikai *téma* és a *stílus* nem más, miként ezt Szabó Márton bebizonyítja, mint a politikai valóság és határainak konstitutív tényezője. Ám a politika diszkurzív értelmezése, azaz a nyelvi fenomén, a politikai „beszédtest” (mint sajátos „Narratív Gravitációs Központ”) visszavezethető a politikai magatartás „dramaturgiájára” – hangsúlyozom hozzászólásomban. A szerepek, a témák és a stílus – az tehát, hogy KI a beszélő, MIT mond és HOGYAN vitázik a politikai valóságról és annak hatáiról – a *politikai személyiség magatartásának teátrális és színpalak mögötti „dramaturgiájában” érhető tetten:* a nyilvánosság és a titok, az ön-prezentálások és a politikai játszmák, a bizalom és a bizalmatlan-

ság stb. pszichológiai folyamataiban (Crenton 1973:1-25; Ekman 1995; Fowler 1995. – Lásd még Lányi 1996: 4-5).

Úgy gondolom, hogy Szabó Márton tanulmányának nézőpontja és témája – továbbá hozzászólásom iránya és mondanivalója – kapcsolódik azokhoz a törekvésekhez, amelyek a hazai politológiai elemzésekben is fel-felbukkannak, kezdenek megjelenni (talán még „népszerűek” is lehetnek?). Utalhatok például – és többek között – azokra a munkákra, amelyek a politikai titok fenomenológiáját firtatták (Csepeli 1993:258–262), vagy amelyek a politikai imázs esztétikai komponenseit és hatásmechanizmusait igyekeztek feltárni általában és konkrétan az SZDSZ esetében is (Cs. Kiss–Galló 1996), de a hazai politikai rendszerváltás szimbolikus világát elemző tanulmányt is megemlíthetjük (Hofer 1992), miként a (Torgyán-féle) politikusi szerepfelfogás és én-prezentálás mint „kulturális konstrukció” jelenségeit leíró dolgozatot (Hammer 1996), vagy akár az (el)késő kapitalizmus(unk) viszonyait diagnosztizáló elemzést (Dessewffy 1996).

Úgy tűnik tehát, hogy a politológia „diszkurzív fordulata” nálunk is megkezdődött – de a teljes fordulathoz a politikai pszichológiára is szükség van.

HIVATKOZÁSOK

- Berger, P.–Th. Luckmann, 1984. *A valóság társadalmi felépítése*. In: Hernádi Miklós (szerk.) 1984, 321–349.
- Bodor Péter 1997. A lélek mint diskurzus. *Replika*, 25 (március), 135–140.
- Bruner, J. 1985. *Actual Mind and Possible Worlds*. Cambridge, Mass: Harvard University Press
- 1990. *Acts of Meaning*. Cambridge, Mass: Harvard University Press
- Cranton, M. 1973. *The Mask of Politics*. London: Allen Lane
- Csepeli György 1993. *A meghatározatlan állapot*. Budapest
- Cs. Kiss Lajos–Galló Béla 1996. A politikai imázs mint esztétikai és gyakorlati probléma. *Politikatudományi Szemle*, 2, 31–49.
- Dennett, D. C. 1991. *Consciousness Explained*. Boston: Little Brown
- 1996. Szövegek, emberek és más készítmények értelmezése. *Holmi*, 2, 251–265.
- Dessewffy Tibor 1996. (El)késő kapitalizmus. *Holmi*, 7, 983–999.
- Dékány István 1932. *Politikai lélektan. A politikai érzületek szerepe a mai társadalomban*. Társadalomtudományi Füzetek, 13. Budapest: A Stádium Bizománya (A tanulmány eredetileg a *Társadalomtudomány* 1932-es évfolyamában jelent meg több folytatásban.)
- Douglas, J. D. 1984. A mindennapi élet megértése. In: Hernádi Miklós (szerk.) 1984, 356–402.
- Ekman, P. 1995. *Hazugság, kiszivárogtatás és a család áruklodó jelei*. In: Sfiklaci István (szerk.) 1995, 232–244.
- Fowler, R. 1995. *Hatalom*. In: Sfiklaci István (szerk.) 1995, 196–217.
- Garfinkel, H. 1967. *Studies in Ethnomethodology*. Englewood Cliffs, N. J.
- Goffman, E. 1981 *A hétköznapi élet szociálpszichológiája*. (Tanulmányok) Budapest: Gondolat Kiadó
- Hammer Ferenc 1996. A politikus mint kulturális konstrukció. Torgyán József esete. *Imago*, 2, 23–39

- Hare, P. 1980. *A dramaturgical Analysis of Street Demonstration*. Washington, D. C. 1971 and Cape Town, 1976. Különlenyomat az Amerikai Szociológiai Társaság 1980. augusztusi üléséről.
- Harré, R.– G. Gillett 1994. *Discourse Mind*. Sage:Thousand Oaks
- 1997. Érzelem és emlékezet: a második kognitív forradalom. *Replika*, 25 (március): 141–152.
- Hernádi Miklós (szerk.) 1984. *A fenomenológia a társadalomtudományokban*. Budapest: Gondolat Kiadó
- Hofer Tamás 1992. Harc a rendszerváltásért szimbolikus mezőben. 1989. március 15-e Budapesten. *Politikatudományi Szemle*, 1, 29–51.
- Kiss Balázs 1997. A politika a jelek korában. *Politikatudományi Szemle*, 1, 137–146.
- Lasswell, H. D. 1971. (1927), *Propaganda Technique in The World War*. Cambridge, Mass: M.T.I. Press
- 1960. (1930) *Psychopathology and Politics*. New York: Vicing,
- Lasswell, H. D.– D. Blumenstock 1939. *World Revolutionary Propaganda: A Chicago Study*. New York: Knopf
- Lasswell, H. D. et al. 1965. (1949) *Language of Politics: Studies in Quantative Semantics*. Cambridge, Mass: M.T.I. Press
- Latouche, D. 1983. The Organizational Culture of Government: Myths, Symbols and Rituals in Quebecois Setting. *International Social Science Journal*, 2, 257–277.
- Lányi Gusztáv 1996. Választás, kampány és politikai pszichológia. *Valóság*, 7, 1–34.
- Pléh Csaba 1996. A narratívumok mint a pszichológiai koherenciateremtés eszközei. *Holmi*, 2, 265–282.
- Ryave, A. L.–J. N. Schenkein 1984. Jegyzetek a járás művészetéről. In: Hernádi Miklós (szerk.) 1984. 454–466.
- Schütz, A. 1984. A fenomenológia néhány vezérfogalma. In: Hernádi Miklós (szerk.) 1984. 96–117.
- Siklaci István (szerk.) 1995. *A szóbeli befolyásolás alapjai*. II. köt. Budapest: Nemzeti Tankönyvkiadó, ELTE Szociológiai Intézet (Egyetemi jegyzet)
- Szabó Márton 1993. A rendszerváltás szemantikája. *Politikatudományi Szemle*, 4, 167–181.
- 1994a, A politikai szemantika lehetőségei: A társadalomtudományok nyelvi-konstrukciós fordulata és a politológia. In: Balogh István (szerk.), *Törésvonalak és értékválasztások*. Budapest: MTA Politikatudományok Intézete, 525–546.
- 1994b, A metaforikus politika. *Politikatudományi Szemle*, 3, 91–111.
- Wagner, H. R. 1984. A német fenomenológia hatása az amerikai szociológiára. In: Hernádi Miklós (szerk.) 1984. 118–155.

